

L'escriptura recíproca entre Joan Fuster i Vicent Andrés Estellés

Ferran Carbó (València)

Summary: The study reviews the personal friendship and literary connection between the Valencian writers Joan Fuster and Vicent Andrés Estellés. From the 1950's onwards, it studies their acquaintance and friendship, the cultural relationships between them, their shared projects, and also all the production they wrote about each other until the eighties. It is also analyzed how Fuster became a literary critic, disseminator and promoter of Estellés' poetry in different publications and how, reciprocally, the poet incorporated in his poems the figure of the essayist and intellectual, making him even a literary character.

Keywords: reciprocity, Fuster, literary critic, Estellés, poet ■

Received: 18-05-2022 · Accepted: 14-09-2022

■

Joan Fuster i Vicent Andrés Estellés són dos noms essencials del segle XX al País Valencià. Van nàixer, respectivament, el 23 de novembre de 1922, a Sueca, en una família arrossera amb el pare, però, tallista; i el 4 de setembre de 1924, a Burjassot, dins una família de forners; per tant, amb vint-i-un mesos de diferència. Marcats per la Dictadura de Primo de Rivera, per la guerra d'Espanya i per la Dictadura de Franco, durant els anys trenta accediren a la lectura: Fuster mitjançant llibres de la biblioteca familiar i alguns de la del veí i amic José Albi, i Estellés amb llibres deixats pel veí republicà Juli Llopis Cabo; i en els anys quaranta realitzaren estudis superiors: l'un, de Dret a la Universitat de València (1942–1947), i l'altre, de Periodisme a l'Escuela de Periodismo de Madrid (1942–1945). Mentrestant, entre d'altres, tots dos llegien la *generación del 27*, Pablo Neruda i Miguel Hernández; i en llengua pròpia, aviat, Jacint Verdaguer i Teodor Llorente. Per exemple, Estellés ho va recordar al següent fragment de l'inici del poema primer, sense títol, del «Llibre del dret a l'alegria», dins el primer volum de *Mural del País Valencià* (Andrés Estellés, 1996: I, 347):

Licensed under Creative Commons Licence
CC BY-NC-ND

Zeitschrift für Katalanistik 36 (2023), 315–347,
<https://doi.org/10.46586/ZfK.2023.315-347>
ISSN 0932-2221 · eISSN 2199-7276

mireu: el meu amic central es deia
 Juli Llopis. Vivia al meu carrer.
 tenia cinquanta anys d'amarga lluita
 i jo en tenia dotze d'esperança.
 ell em deixava els llibres on llegia,
 vaig conèixer, per ell, Verdaguer i Carner

Van començar a escriure a mitjan anys quaranta. Fuster, des dels inicis, ho va fer en llengua catalana mentre que Estellés conreava la llengua castellana, amb el pas per Madrid quan s'iniciava en l'escriptura de poemes. Es van conèixer el juliol del 1953 a València, quan el segon autor ja havia canviat de llengua literària. Tot i professionalitzar-se els dos escriptors mitjançant el periodisme, van conrear altres gèneres literaris: Fuster és sobretot un assagista i Estellés és un poeta. Van morir, respectivament, el 21 de juny de 1992 i el 27 de març de 1993, amb nou mesos de diferència.

■ 1 Relació personal i recolzament literari

L'any 1944 Joan Fuster va realitzar i publicar els seus primers escrits, «Significació espiritual de la Montanyeta dels Sants», presentat als Jocs Florals de Sueca el 7 de novembre de 1944 i editat l'any següent dins *Memoria de los VI Juegos Florales convocados por la Jefatura Local del Movimiento y patrocinados por el Excelentísimo Ayuntamiento de Sueca*, i també «Vint-i-cinc anys de poesia valenciana», publicat a l'*Almanaque de Las Provincias para 1945*. Eren els treballs de prosa escrits en llengua catalana que precediren en el temps la publicació dels seus textos en vers del 1945 «Tres petites elegies», editats a l'*Almanaque de Las Provincias para 1946*, i els poemes, traduïts al castellà, de la revista *Verbo. Cuadernos literarios*, ja del 1946. La seua primera activitat literària important en el temps fou el conreu de la poesia, de manera molt especial vinculada a aquesta revista literària esmentada, codirigida per ell amb José Albi (Ortells, 2018: 82–135), almenys abans de la publicació dels seus poemaris a partir del 1948.

El mateix any 1944 Estellés va obtenir un premi als Jocs Florals de Benidorm, amb el poema «Romance español de Santiago», publicat al mes d'agost dins *Primeros Juegos Florales celebrados en Benidorm*. Durant el 1945 va editar textos a tres revistes de Madrid: *Garcilaso* (número 22, de febrer), *La estafeta literaria* (número 23, de març) i *Fantasia* (número 37, de desembre), respectivament «Alegría del hallazgo», «Poema de la muchacha de los veinte años» i el conjunt de trenta textos «Pájaros en la arena», el seu primer poemari tot i editar-lo dins una revista i no en format llibre (Carbó,

2019: 8–16). Llavors el poeta de Burjassot va estar vinculat al *garvilasismo*, tendència poètica espanyola que va irradiar des de Madrid amb el consentiment del règim (Carbó, 2009: 19–36). El mateix Joan Fuster va comentar sobre aquest aspecte de la formació primerenca que compartiren tots dos:

La veritat és que vam aprendre a llegir en les pàgines de *Garcilaso* i no –ai!– en les de Ribá o en les de Foix [...]. Podíem comprar, de tant en tant, *Garcilaso*, que venia a ser una revista plena de sonets i de «diras» [...], d'«octavas reales», de mil augustes bagatel·les retòriques. La confeccionaven a Madrid els poetes de les oficines públiques i resplendia d'il·lusions imperials i agropecuàries. (Fuster, 1972: 22–23)

El 1948 Fuster va publicar el seu primer llibre de poemes a l'editorial Torre, *Sobre Narcís*. I l'any següent, el segon, *Ales o mans*, a la mateixa editorial. El 1951 va aparèixer *Va morir tan bella*, el 1952 participà amb l'obra *Criatura dolcíssima* al premi Óssa Menor a Barcelona (on va quedar en tercer lloc), ciutat en què el 1953 s'edità *Terra en la boca*, a l'editorial Barcino. Aquells anys l'escriptor ja col·laborava a les revistes d'exili *La Nostra Revista* i *Pont Blau*, on va avançar alguns poemes de la sèrie «Criatura dolcíssima». Després d'*Escrit per al silenci*, del 1954, va abandonar progressivament l'escriptura de poesia i es dedicà plenament i professional a l'assaig i al periodisme, i va publicar com a primer llibre de prosa, a Palma, *El descredít de la realitat* (1955).

El mateix any 1948 Estellés va participar als Jocs Florals de Gandia amb un llibre que era un conjunt de sonets madrigalescs en llengua castellana i que s'encetava amb un poema preliminar en valencià (l'únic i, a més, era el seu primer poema seu escrit en llengua catalana) intítulat «Voler». El seu següent llibre, també inèdit, *El corazón en la mano*, el va presentar el 1951 al premi Literatura de la Diputació Provincial de València. El 1952 va escriure el primer llibre de versos en llengua catalana, *Ombra d'ales a l'aigua* (Carbó, 2016: 171–206); i el 1953 va publicar el seu primer llibre en aquesta llengua a l'editorial Torre: *Ciutat a cau d'orella*. El mateix any, a la tardor, va ser finalista al premi Óssa Menor amb *Donzell amarg*, i va començar la redacció del seu poemari intítulat *La nit*, que edità el 1956, també a Torre.

Tant Fuster com Estellés havien publicat els seus dos primers llibres de poemes, respectivament a la fi dels quaranta (1948 i 1949) i a la primera part dels cinquanta (1953 i 1956), a l'editorial Torre, dirigida per Xavier Casp i Miquel Adlert, la més destacada al País Valencià en llengua catalana durant la postguerra franquista (Cortés, 1995: 274–313). També havien participat tots dos, a Barcelona, al premi Óssa Menor, que gestionava i editava Josep Pedreira, el premi de poesia més rellevant en el conjunt del

domini lingüístic durant els anys cinquanta; respectivament, en les convocatòries del 1952 i del 1953 amb *Criatura dolcíssima* i *Donzell amarg*, uns títols curiosament propers, constituïts per sintagmes amb un caire sinestèsic, en què hi ha uns substantius convergents que remetien a una joventut amb tendresa, però que, tanmateix, els adjectius, divergents en la semàntica, allunyen i oposen. El títol d'Estellés provenia de la inversió d'un sintagma de Jaume Roig («amarg donzell»), del vers 81 del tercer llibre d'*Espill o llibre de les dones*.

Quan Estellés, des del 1953, es va consolidar definitivament com un poeta en llengua catalana, Fuster començava a professionalitzar-se com a periodista (inicialment als diaris *Levante* i *Jornada*, respectivament des dels anys 1952 i 1953) i reorientava l'escriptura cap a l'assaig, tant en format de llibre com d'article periodístic.

Els vinculava una forta amistat des que s'havien conegut un juliol del 1953 a la tertúlia del grup Torre, quan es va incorporar Estellés i quan ja havia deixat d'assistir-hi Fuster des del 1951, tot i que excepcionalment hi va anar a alguna sessió com aquella. Així ho recorda Fuster en una carta a Jaume Bru i Vidal, del «vintinosequants» de juliol de 1953, en escriure:

Vaig estar fa un parell de setmanes a la «torre» del carrer Cirilo Amorós. M'hi van presentar la nova adquisició literària, o siga l'Andrés Estellés. Em sembla un bon xicot, de conversa agradable i dimensions irrisòries. Els versos que li he llegit estan molt bé. Veig, però, que s'ha «torrefactat» massa ràpidament. (Fuster, 2006: 233–234)

Aquell mateix 1953 Fuster ja havia parlat d'Estellés en carta a Josep Maria Casacuberta, on el destacava com a poeta; de fet, havia escrit i publicat una ressenya laudatòria sobre el llibre *Ciutat a cau d'orella* a la revista de l'exili mexicà *Pont Blau*, editada al número 19 de l'1 de maig del 1954. Era la primera vegada que l'assagista publicava algun text de crítica literària sobre la poesia estellesiana. I curiosament ressenyava un llibre de versos on al poema, escrit a l'inici del 1953, intitulat «Criatura en dissabte» (Andrés Estellés, 2014: 103–104) hi ha el vers 13 que diu «Criatura dolcíssima», un vers que provenia d'un poema i allhora del títol d'un conjunt de poemes de Joan Fuster.

La relació aleshores fou intensa des de la coneixença del juliol del 1953: així ho confirma la següent anotació manuscrita inèdita conservada al Fons Estellés,¹ escrita el 1971, redactada amb motiu del fet que Fuster aleshores

1 Volem agrair a la família del poeta la consulta i la reproducció dels seus documents inèdits.

preparava un estudi introductori sobre la poesia d'Estellés per tal d'encapçalar el primer volum de la seua obra completa; en aquesta anotació s'escriu el següent fragment:

Mentre escric aquestes ratlles, Joan Fuster, en Sant Josep 10, Sueca, redacta una introducció general de la meua producció; no sé quina puga ser la seua opinió. Ell fou el primer en conèixer, abans de presentar-les el 1953 al Premi Óssa Menor, les meues èglogues, i també el primer –i únic– en encoratjar-me a perseverar.

Fuster el visitava de vegades a València al pis àtic llogat pel poeta al carrer Misser Mascó 17, porta 29, on va viure entre 1955 i 1958. Aquestes visites d'amics les va recordar i constatar el mateix Estellés en un llarg poema que va deixar inèdit (reproduït per Carbó, 2015: 14–17), del qual es mostra tot seguit un fragment:

Nosaltres escrivíem amb tot el cor i l'ànima.
Sonava sempre alegre el timbre de la porta.
Sempre arribava algun amic.

Venia de Mallorca o venia d'on fos.
Alegrement parlàvem, llegíem, escrivíem.
I tu alegre de davantals.

Ens havíem casat feia un parell de mesos.
La casa era la casa viva de l'amistat.
S'escoltaven els teuladins.

No es demanava més que l'amistat sincera.
Tampoc no es demanava: s'hi creava, instantània.
Érem alegres i febrils.

Els silencis s'omplien sàviament de conyac.
Per damunt les cadires, llibres, versos, amics.
L'amistat i la confiança.

Es quedava a dinar, per exemple, l'amic
que sempre menja arròs, i tu feies l'arròs,
aquell honest arròs amb bledes.

Des del llit de malalt un mirava els amics.

El *tu* poètic remet a Isabel, la seua esposa. L'amic que venia de Mallorca era Sanchis Guarner, on aleshores residia, i el que menjava arròs podia ser Fuster. De fet, Estellés comenta als textos memorialístics d'*El forn del sol* (1986), com al pis de Misser Mascó el visitaven Sanchis i Fuster (Andrés Estellés, 1986: 69).

Una doble mostra de la vinculació d'ambdós és, d'una banda, la correspondència que es generà entre Sueca i València / Burjassot durant aquests anys (més intensa entre 1954 i 1959 i, ja posteriorment, mitjançant algunes altres cartes a partir del juliol de 1970). Per exemple, en carta inèdita de Fuster a Estellés del 17 de juliol de 1954, quan el primer havia sigut convidat per Carler Riba a assistir al *III Congreso de Poesía* celebrat a Santiago de Compostel·la, comenta al poeta de Burjassot: «M'hauria agradat que haguesses vingut tu també».

I de l'altra, també són ben interessants i reveladors els comentaris que aleshores Fuster feia a altres corresponents sobre el poeta, als quals el difonia i promocionava. Per exemple, el 21 de maig de 1955, segons carta enviada a Albert Manent, Fuster plantejava a l'escriptor de Burjassot de participar en un homenatge a Josep Carner (Fuster, 2009: II, 158). El 17 de juliol de 1955 Joan Triadú enviava les bases del premi de Cantonigròs per a joves escriptors perquè Fuster les fes arribar a Estellés, entre d'altres (Fuster, 2009: I, 289). El poeta hi participà aquell any i el següent, quan va obtenir el premi amb *Donzell amarg*, obra que tot i ser escrita el 1953 encara romania inèdita, fins al 1958 en què es publicà per haver obtingut aquest premi. El 27 d'octubre de 1956 Fuster enviava una carta a Josep Maria Llopart, qui amb el pas dels anys tindria molta amistat amb Estellés i li gestionaria l'edició de llibres a Palma, arran del 1970, on es trobaven sempre que el poeta hi anava per visita familiar —ja que hi vivia el seu cunyat Marcelino, germà de l'esposa Isabel—; i Fuster, en la carta esmentada, tot parlant de poesia indicava «Hi ha, per exemple, l'Andrés Estellés, que té coses magnífiques per publicar» (Fuster, 2002: 301). El comentari revela que l'intel·lectual de Sueca coneixia producció inèdita d'Estellés, perquè aquest li la mostrava i donava a llegir. Fuster en carta a Aina Moll del 13 de setembre de 1957 (Fuster, 2002: 165) li parlava d'Estellés i el recomanava com a col·laborador per a publicacions mallorquines, com prou abans ja havia suggerit com a possible col·laborador a Riera Llorca per a les publicacions de l'exili.

Aquesta sintonia i convergència entre Fuster i Estellés s'arrodoneix amb l'interès i participació en altres activitats coincidents: així, per posar només algun exemple, el 1955 mentre que Fuster publicà a *Selecta Pàgines escollides de Sant Vicent Ferrer*, Estellés escrivia al mes de juny el llarg poema «A sant Vicent Ferrer. Epístola amb segell d'urgència», poema inclòs al seu llibre *La nit* (1956). El text, dels més significatius del poemari, provenia de la participació del poeta als actes del centenari de la canonització del sant; es tractava, per tant, d'un poema inicialment intítulat «Epístola amb segell d'urgència», escrit i publicat, ja una mica abans, dins el volum col·lectiu

Corona poètica que els poetes valencians ofrenen al Pare Vicent Ferrer amb motiu del V Centenari de sa Canonització i per a record, editat a cura de Josep Maria Bayarri, publicat a València pels tallers de l'Editorial Guerri, volum en què també col·laborà Joan Fuster, amb el poema «A sant Vicent Ferrer, apocalíptic, en llegir uns sermons seus».

L'any 1956 Fuster va preparar per a l'editorial Selecta de Barcelona *Antologia de la poesia valenciana (1900–1950)*, on va escollir cinc poemes d'Estellés, seleccionat per primera vegada en una antologia de poesia. Sis anys més tard ell mateix va assessorar Joaquim Molas quan preparava amb Josep Maria Castellet *Poesia catalana del segle XX*, publicada el 1963 per Edicions 62: l'únic poeta valencià aleshores seleccionat fou Vicent Andrés Estellés, amb tres poemes –un dels quals fou l'ègloga tercera–, quan comptava només amb tres llibres editats. Ambdues antologies, una dels anys cinquanta i l'altra dels anys seixanta, amb la selecció o l'assessorament de Fuster, consagraven en dues dècades diferents l'autor de Burjassot com el poeta més destacat de la postguerra valenciana. Entre les dues antologies, el 1958, Fuster havia escrit dos articles sobre Estellés a *Jornada*, el 10 de gener i el 12 de juny, difonent-lo a la premsa valenciana. També havia aconseguit una narració breu d'Estellés per al *Recull de contes valencians*, editat el mateix 1958 a Barcelona. I, a més, a Palma, a l'anyari *Cap d'any* del 1960, Fuster va incloure anotacions sobre *Donzell amarg*, dins el seu «Panorama literari valencià» referit a les activitats i publicacions del curs 1958–1959. Comptat i debatut, Fuster no sols va recolzar i aconsellar el poeta valencià sinó que es va convertir en un promotor constant que el va recomanar, potenciar i difondre arreu dels Països Catalans (Pérez i Moragón, 2013: 391–410).

L'any 1958 l'obra estellesiana *La clau que obri tots els panys* va obtenir el premi València de Literatura en la modalitat de poesia. Aquest premi havia estat creat per la Diputació Provincial el 1949 i permetia la presentació d'obres indistintament en qualsevol d'ambdues llengües –castellà i valencià. Es tractava del premi literari més rellevant al País Valencià d'aleshores. Abans que Estellés, en poesia en llengua catalana l'havien guanyat Francesc Almela i Vives (1950) i Carles Salvador (1951); dos poetes de la generació de 1930. Aquell 1958 el jurat del premi estava integrat per set membres, com figuren en la targeta de votació:² Francisco Cerdá Reig, Francisco

2 Tant aquest document inèdit com algunes cartes entre tots dos es poden consultar al Centre Documental de l'Espai Joan Fuster de Sueca i a la Biblioteca de Catalunya, als quals agraeisc la consulta i la reproducció.

Bosch Ariño, Juan Tormo Cerviño, Miguel Dolç Dolç, Juan Fuster Ortells, Francisco Almela Vives, José Albi Fita. Dels set, segurament els primers eren representants de la institució que convocava el premi i sobretot els quatre darrers estaven vinculats amb claredat al món de la literatura, molt especialment de la poesia. Malgrat que els set membres donaren una bona votació a l'obra, foren els quatre darrers els que la puntuaren com a excel·lent (tres donaren la puntuació de 9 punts i un altre, de 10). Hi van concórrer, en poesia, 26 concursants. En la votació final Estellés va obtenir quatre vots, mentre que els finalistes Carlos Senti Esteve, amb *Orilla del sueño*, i Josep Palàcios, amb *Les quatre estacions*, obtingueren respectivament dos i un vots (Carbó, 2009: 91–95). El manuscrit del «Juicio crítico» que Fuster va escriure com a membre del jurat del premi el 25 d'abril de 1958 i que havia acompanyat la puntuació justificativa dels 9 punts que atorgava al llibre d'Estellés, contenia algunes frases reveladores: «llibre molt considerable», «un to nou», «amb temes i corrents d'última hora», «una obra interessantíssima», «poesia directa, dita amb un estil quasi col·loquial, de “poema-conversació”». L'intel·lectual de Sueca en carta del 28 de maig de 1958 a Manuel Sanchis Guarner manifestava de manera clara i contundent: «El llibre d'Estellés és un gran llibre» (Fuster, 2000: 255–256).

Joan Fuster no sols va formar part del jurat que guardonà Estellés sinó que es vinculà més escara al poeta. De fet, per la breu correspondència inèdita entre tots dos –amb algunes cartes del 1958–, sabem que l'autor de Burjassot li trameté «els originals, amb algunes indicacions marginals». Així es documenta a la següent carta inèdita, sense data:

Voldria dir-te què faria amb *La clau etc.* Ja parlarem! Ara t'envie els originals, amb algunes indicacions marginals. ¿Voldràs mirar la cosa ortogràfica, tot allò que em vares dir? Pense que sobren molts –moltíssims– poemes. I pense llevar-los. D'açò, en tot cas, podrem parlar, si no et molesta massa, quan tornes.

Els altres dos llibres –*L'inventari clement* i l'altre no sé com– potser els hauré passat ja demà a màquina. Em tenen bastant il·lusionat.

Era la fi dels cinquanta: Estellés tenia, guardonat i inèdit, *La clau que obri tots els panys*, elaborat *L'inventari clement* i escrivia nombrosos poemes alguns dels quals s'integrarien en *Llibre de meravelles*. Eren els anys i les nits dels alexandrins. També en una altra carta, inèdita i sense data, hi ha una al·lusió a «Coral romput» (la tercera part de *La clau que obri tots els panys*), en la qual demana a Fuster de fer-ne una «menció».

En el context literari de meitat dels anys cinquanta, d'estètica prou diferent a la de l'obra, tanmateix aquesta obtingué el guardó amb claredat; en

canvi, no s'edità de forma immediata, com ocorria habitualment amb els premis de la institució valenciana. De fet, inexplicablement, va tardar tretze anys a editar-se, ja en un altre moment històric i en un altre context. La novetat que contenia aquella proposta poètica de l'autor de Burjassot, com se'n va adonar Fuster, era insòlita no sols per al context literari valencià sinó fins i tot ben agosarada i novedosa per al conjunt de la poesia catalana del moment, i, en canvi, va quedar ajornada i condemnada al silenci. Fuster lloava l'obra i es lamentava que no es publicqués per causa de l'autor i no pas de la institució editora, com recordaria en carta del 16 d'octubre de 1962 a Joaquim Molas: «El llibre en proves conservades, s'està morint de fàstic als calaixos de l'autor» (Fuster, 2009: II, 289).

Estellés aquell mateix any 1958, en carta enviada a Sueca, no sols comentava a Fuster el desig de canviar de residència, deixar València i tornar-se'n a viure a Burjassot, entre altres motius, per tenir el fill Vicent amb salut fràgil i pel fet d'esperar el naixement de la filla Carmina, i així poder rebre l'atenció i l'ajut familiar. Aquest aspecte va poder influir en la no edició del poemari guardonat, perquè des de la Diputació Provincial li van enviar les proves d'impremta quan canviava o havia canviat de residència de Misser Mascó 17, de València, al carrer Maestro Lope, de Burjassot. Si observem la llarga carta inèdita enviada per Estellés a Fuster el 2 de setembre de 1958, indica que havia pres la decisió de tornar a viure a Burjassot:

Trobar un pis al poble no és massa fàcil. Amb diners es pot aconseguir. A casa dels meus pares no tinc lloc més que de moment. [...] PERÒ JO NECESSITE ANAR A VIURE ALLÍ. Aquesta és la cosa.

Amb el sou no puc fer miracles. Tu ho saps massa bé. [...] Jo he pensat, embarcat com estic en la cosa periodística, que puc traure diners i puc, sobretot, traure a flote els meus escrivint allò que siga necessari. I això vull. Puc escriure, amb pseudònim, coses de cine [...] «literatura turística» [...] M'acaba d'insistir Vicent respecte a *Destino* i accepta. Ell em diu que tu podries escriure-li a Teixidor. T'ho agrairé. Acò aclareix momentàniament el panorama una mica.

És inútil que intente ara, com estic, insinuar alguna solució. Confie en tu. [...] I, en fi, t'envie uns versos. Hauria pogut buscar els de «Misser Mascó, 17», llibre acabat, i, és clar, totalment inèdit. Però no he tingut temps de buscar i t'envie algunes coses no massa llunyanes. Fes allò que et sembla bé.

El Vicent referit és el periodista i amic de tots dos Vicent Ventura, i el llibre esmentat de «Misser Mascó, 17» és el que el 1966 guanyaria el premi Ausiàs March de Gandia amb el títol de *L'inventari clement*, que posteriorment ha estat editat amb el títol *L'inventari clement de Gandia* (2012).

El mateix poeta, a la prosa de *Tractat de les maduixes* (1985), reconeixia com va influir el canvi de residència i també explicava una altra causa

determinant de l'endarreriment en l'edició de *La clau que obri tots els panys*, com era el trencament dels versos de «Coral romput» que van fer a les proves d'impremta:

A la Diputació Provincial, el «docte» funcionari que s'encarregava d'aquestes coses va donar, erròniament, un paquet meu de versos, *La clau que obri tots els panys*, que fou premi de poesia de l'entitat, dintre el termini legal, a la impremta. Però va calcular, equivocadament, els versos, que eren, en la seua gran majoria, dels de catorze síl·labes, i a la impremta varen començar a «picar» sense esmenar l'errada. Un dia em van donar un grapat de proves. Vaig començar la tasca de fer correccions. Jo recorde, ara, que vaig començar aquesta correcció al nostre pis de Josep Carsi [...] Definitivament, vaig desistir de continuar la correcció. Allò era una selva completament inextricable. Passarien anys abans que el llibre, compost degudament –per segona vegada–, arribàs a sortir al carrer. (Andrés Estellés, 1985: 18)

Efectivament, en les proves que es conserven a l'arxiu familiar, cada vers de «Coral romput» apareix tallat a la fi, i s'escalona en la línia següent amb les últimes síl·labes (desmuntant-se els versos), a causa d'haver creat un format de caixa massa estret per a l'extensió dels alexandrins. Cal tenir present que, durant els anys cinquanta, allò més habitual en aquests premis de la Diputació Provincial, era l'edició l'any següent de l'obtenció del guardó.

Compat i debatut, Fuster havia consagrat Estellés com el poeta més destacat de la postguerra valenciana, perquè ja el considerava «extraordinari», com diria anys més tard en carta del 13 d'abril de 1962 a Josep Pla (Fuster, 1997: 124). De la seua producció poètica dels anys cinquanta, el crític de Sueca admirava especialment les èglogues estellesianes (cal recordar que Molas i Castellet en triarien una –la tercera– en la seua antologia de poesia del XX) i, especialment, la part «Coral romput» del poemari *La clau que obri tots els panys*. El mateix poeta recordava en la segona edició de *Donzell amarg*, que «Les Èglogues, que tant agradaren a Joan Fuster, les he omès ara, perquè ja les vaig publicar, amb altres composicions semblants, al primer volum de l'*Obra completa*» (Andrés Estelles, 1981: 283)

L'any 1962, el de la qualificació, per part de Fuster, d'Estellés com extraordinari, fou també el de l'edició dels llibres fusterians *Nosaltres, els valencians* i *El País Valencià* (a més dels seus *Qüestió de noms* i *Poetes, moriscos i capellans*). Quasi immediatament, el 1963, amb el pretext del llibre *El País Valencià*, s'encetava la campanya contra Fuster des de diaris com *Las Provincias*, dirigit per José Ombuena, en què treballava Estellés des del 1948 com a periodista i del qual aleshores n'era redactor en cap. No sols s'atacà Fuster, sinó que també se'l va aconseguir vetar com a col·laborador a la

premsa valenciana. Des d'aleshores es produí un distanciament entre tots dos i una interrupció de la relació, que duraria fins a l'inici dels anys setanta.

De fet, ja el 1970 Joan Fuster i Jaume Bru i Vidal van recolzar i votar el poeta de Burjassot per al premi dels Jocs Florals de Lo Rat Penat, amb uns poemes que duïen el lema «Les baranes del riu, per exemple». En carta que el 15 de juliol Fuster envià a Bru i Vidal constatava el distanciament dels anys anteriors i el defensava com a poeta: «Fa exactament vuit anys que l'amistat del senyor Estellés no ha tingut, per a mí, cap manifestació directa o indirecta. [...] Però tot això no té la menor importància. La meua opinió sobre el poeta Estellés no ha canviat, i pots estar segur que [...] el meu vot serà per a ell» (Fuster, 2006: 281).

Només dos anys més tard l'intel·lectual de Sueca publicava l'estudi introductorí que encapçalava el primer volum de l'obra completa d'Estellés; així, com havia fet durant l'inici dels seixanta, amb les extenses introduccions als volums *Poesies*, de Joan Salvat-Papasseit, i *Obra poètica*, de Salvador Espriu (respectivament, escrits el 1961 i el 1962, i publicats el 1962 i 1963), precedia la reunió d'obres dels qui Fuster considerava grans poetes (Simbor, 2012: 228–250). I fins i tot cinc anys després, el 1977, a la nota a la segona edició del poemari fusterià *Escrit per al silenci*, l'assagista encara recordava que «El monstre Estellés encara no l'hem acabat de digerir» (Fuster, 1977).

Estellés va admirar la figura de la personalitat de Sueca i el va llegir de manera constant al llarg d'aquelles dècades, no sols en els anys de l'estreta amistat durant els cinquanta o inici de la dècada següent, sinó també fins i tot durant la part dels anys seixanta en el període del distanciament i interrupció de la relació personal, des de la campanya en contra. Si es revisa el llistat d'obres fusterianes anteriors al 1970 que tenia a la seua biblioteca particular³ durant aquelles dues dècades, diverses obres amb anotacions i subratllats, aquestes són les següents:

- *Terra en la boca*, Barcelona, Barcino, 1953, amb comentaris.
- *Escrit per al silenci*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1954. Dedicat per l'autor.
- *El descrèdit de la realitat*, Palma, Moll, 1955. Dedicat per l'autor.
- *La poesia catalana I*, Palma, Raixa, 1956. Dedicat per l'autor.
- *Figures de temps*, Barcelona, Selecta, 1957. Subratllat.

3 Aquesta informació prové de la catalogació del document mecanoscrit *Listado n. 1 del contrato adquisición de la biblioteca y archivo personal del escritor Vicent Andrés Estellés*, elaborat per l'ajuntament i la biblioteca de Burjassot.

- *Indagacions possibles*, Palma, Moll, 1958.
- *Qüestió de noms*, Barcelona, Aportació Catalana, 1962.
- *Poetes, moriscos i capellans*, València, L'Estel, 1962.
- *El País Valencià*, Barcelona, Destino, 1962.
- *Causar-se d'esperar*, Barcelona, A.C., 1965.
- *Combustible per a falles*, Barcelona, Lavínia, 1967.
- *Heregies, revoltes i sermons*, Barcelona, Selecta, 1969.

Malgrat no figurar en el document d'on prové aquesta relació, també havia llegit i segurament devia tenir *Nosaltres, els valencians* (1962). Al capdavant, el poeta de Burjassot continuava admirant, encara que fos en algun moment calladament, l'obra i la figura del seu mentor de Sueca.

■ 2 Fuster, crític i historiador literari d'Estellés

Com a crític i estudiós de la literatura, Joan Fuster va escriure sobre el poeta de Burjassot. La primera vegada fou la ressenya sobre el primer recull editat, *Ciutat a cau d'orella* (1953), la qual, com s'ha assenyalat, va aparèixer a la revista de l'exili mexicà *Pont Blau* 19, el maig de 1954. El crític havia llegit el llibre publicat a València per l'editorial Torre el mateix any que havia conegut Estellés. En revisar el conjunt de poemes no sols vincula el llibre a Tarragona, la ciutat que el motivà, sinó que n'esbrina l'enfocament personal que hi fa Estellés:

El poeta, davant d'un paisatge, pot copiar-lo o pot interpretar-lo. Pot, encara fer-hi una cosa més subtil: pot transferir-li la seua il·lusió interior. Aleshores, el paisatge, sense deixar de ser paisatge, pren una substància nova, una consistència ja irreal, o real d'una altra qualitat. Al capdavant, un home és poeta en la mesura que sap apropiat-se del món i traduir-lo en paraules duradores. (Fuster, 1991: 89)

També hi descriu les tres parts del poemari: així la història d'amor de la primera, mitjançant la confusió entre la ciutat i l'estimada. Com es constata a la ressenya, mentre que l'amor té un tractament tràgic, la ciutat hi aporta serenitat. La descripció contemplada de la ciutat i dels monuments tarraconins es fa a la segona part, amb el «mot exacte i la imatge dreturera» (Fuster, 1991: 90). I el crític no amaga que prefereix la tercera part, aquella en què Tarragona s'ha esvaït i l'espai esdevé una ciutat qualsevol, anònima, de quotidianitat, amb «incidències petites de la vida» (Fuster, 1991: 90). Per tant, amb aquesta preferència per la tercera part l'assagista palesa un clar

posicionament estètic: aquell basat en un llenguatge més col·loquial, unes referències més quotidianes, una dicció menys artificiosa i més prosaica amb un discurs més testimonial i directe.

Quan tres anys després, el 1956, l'estudiós va preparar *Antologia de la poesia valenciana (1900–1950)* (1956), i tot superant els límits cronològics del títol, va incloure-hi Estellés, la publicació de poemes en llengua catalana del qual era posterior al 1950. I ho va fer perquè, si bé la producció en llengua catalana del poeta de Burjassot va començar a escriure's a partir del 1952 i a publicar-se a partir del 1953, la tria de textos que en fa, de fet, abraça fins al 1955, quan el poeta ja tenia el primer poemari publicat, *Ciutat a cau d'orella* (1953). El crític de Sueca va antologar cinc poemes d'aquest llibre: «De "Ciutat que s'endevina"», «Elegia», «Goig del carrer», «Aquest mar que sabem», «Davant la Seu de Tarragona», és a dir, un de la primera part del llibre, un de la segona i tres de la tercera, la qual cosa confirma amb escreix el que ja havia indicat a la ressenya de *Pont Blau*: la seua preferència per la tercera part i sobretot per la nova manera d'escriure el discurs poètic, sota els paràmetres de la quotidianitat en la temàtica i el registre més col·loquial en l'expressió lingüística, i així aconseguia una comunicació més directa. Es tracta de poemes llargs, de vers lliure, que acumulen referències i descripcions que donen testimoni de l'entorn immediat, que mostren i alhora fins i tot en algun cas alternen tipografies de lletra i veus diferents; novetats que no podien passar desapercebudes als ulls del crític, perquè, a més, sintonitzaven amb la poesia antilríca que Fuster havia intentat en algun dels seus poemaris inèdits durant els anys cinquanta (Ortells, 2018: 287–340), com *Ofici de difunt* i *Poemes per fer*. També cal assenyalar que Estellés fou –amb Bru i Vidal– el poeta de més percentatge seleccionat en tota l'antologia, si considerem la proporció entre quantitat de poemes i llibres publicats; això no obstant, en nombre de textos el superen, amb nou poemes, Carles Salvador; amb set poemes, Bernat Artola; i amb sis, Francesc Almela i Vives, Xavier Casp i Jaume Bru i Vidal. Cal observar que Salvador tenia la producció acabada (havia mort el 1955), Artola o Almela, provenien de la generació dels anys 30 i tenien quasi feta la major part de la seua obra literària. Pel que fa a Casp tenia set poemaris publicats en el moment de l'antologia. Com Estellés, Bru només en tenia un, però els poemes seus seleccionats són textos més curts, la qual cosa influeix respecte al conjunt de pàgines dedicades.

També el 1956, Fuster va publicar a Palma, editat per Moll a la col·lecció Raixa, els dos volums de *La poesia catalana*. És al segon d'aquests, quan es fa seguiment de la poesia contemporània, on presenta com a tres refe-

rents destacats, Verdaguer, Maragall i Riba, i en el darrer capítol «Úlimes promocions» (Fuster, 1956: 183) situa Estellés entre els poetes valencians rellevants. El crític i historiador de la literatura catalana tornaria a situar Estellés com a referent destacat dins un altre treball també panoràmic «La literatura catalana de la postguerra», inclòs el 1977 dins el volum cinquè de l'*Obres completes. 5. Literatura i llegenda* (Fuster, 1977: 433–446).

Aquell mateix any 1956, segons explica Estellés al pròleg de l'edició (Andrés Estellés, 1988: 13–15), Fuster li va recomanar que no edités encara *Primera soledad* (1988), llibre de poemes escrit en llengua castellana de manera intensa i precipitada en els dos mesos posteriors a la mort de la seua primera filla Isabel. El llibre es va recuperar i publicar ja el 1988 i va dedicat a Juan Gil-Albert i Joan Fuster «con admiración y afecto».

El 10 de gener de 1958 Fuster va escriure i publicar de nou sobre Estellés a la columna «Esquina para la poesía» de les pàgines de la secció «Jornada de las Artes y las Letras», del diari *Jornada*, quan el poeta tenia publicats només dos poemaris, *Ciutat a cau d'orella* (1953) i *La nit* (1956), tots dos a l'editorial Torre. De les dues parts de la columna de premsa, la primera destacava que els lectors es trobaven davant d'«uno de los primerísimos poetas con que cuentan las promociones de la posguerra» (Fuster, 1958a: 5), per tant, amb una valoració rotunda. La segona part de la columna antologa dos sonets que pertanyen a *Ciutat a cau d'orella*.

L'any 1960 el crític va publicar a l'anyari mallorquí *Cap d'any* el seu «Panorama literari valencià», on revisa activitats i publicacions de l'any anterior: fa un recorregut pels actes de la commemoració del centenari d'Ausiàs March i després dona testimoni sobre la quinzena de llibres publicats en llengua catalana al País Valencià. Comença per la revisió dels del gènere de poesia i el primer d'aquests que hi tracta és *Donzell amarg* d'Estellés. L'intel·lectual de Sueca vincula l'obra a una etapa «exaltada d'erotisme roent i de visions clares de la natura» mitjançant una escriptura on el vers «és sempre dúctil, eficaç, sorprenentment expressiu» (Fuster, 1960: 37). També avança el seu parer sobre el llibre inèdit *La clau que obri tots els panys*, guardonat el 1958 amb el premi de la Diputació Provincial, «un volum decisiu» que mostrara els «valors» de l'autor i alhora augura que motivarà «confirmacions unànimes» per part de la crítica i els lectors (Fuster, 1960: 37–38).

És sobre aquest poemari estellesià llavors inèdit, que el crític fa la seua col·laboració «La clau que obri tots els panys», publicada a *Jornada* el 12 de juny de 1958, en la mateixa secció abans esmentada. L'assagista, com s'ha indicat, coneixia el poemari per haver format part del jurat del premi; i, a

més a més, també havia revisat l'obra per a la seua edició. Hi fa esment dels tres poemaris editats fins a la data pel poeta, alhora que assenyala que aquest llibre suposa el cim del poeta fins al moment, ja que «añadirá un nuevo, vigoroso jalón a su trayectoria lírica: un aumento de pasión, de humanidad palpitante, de rigor literario, de personalidad» (Fuster, 1958b: 5). La valoració que en fa Fuster és determinant, cal recordar-ho: «uno de los libros de poesía más impresionantes que se han escrito entre nosotros en estos últimos años». De les tres parts de l'obra, el crític destaca especialment la tercera, «Coral romput», i la considera «construida con poemas de largo aliento y expresión caudal» mentre que la segona, «L'exiliat», és «de poemas breves y concisos», de la qual ofereix, acompanyant la ressenya, una petita mostra de quatre textos.

La valoració especialment destacada d'Estellés la va mantenir i repetir, en públic i en privat, durant els anys seixanta: així, només cal recordar les cartes abans esmentades a Pla, Molas, Llompart..., i també en la conferència que va fer a Barcelona a l'Orfeò Català de Barcelona, intitulada «Poetes valencians».⁴ I, a més a més, el 1969 l'esmentava entre els rellevants en les últimes promocions d'escriptors en el treball «La literatura catalana en la postguerra», publicat dins el número XIV, de maig, de *Cuadernos para el diálogo* (Fuster, 1977a: 433–446).

A *Literatura catalana contemporània* (1971) Fuster tracta breument Estellés. I ho fa a la tercera part del llibre, «Una anys decisius (1931–1961)», dins el capítol «Notícia de les Illes, del País Valencià i del Rosselló», per tant, com un apart o un complement de la literatura del Principat. A més, hi ha també un altre esment quan parla de Brossa: «Joan Brossa és el “gran poeta” de la generació que segueix la de Salvador Espriu. Amb Gabriel Ferrater, Jordi Sarsanedas, Vicent Andrés Estellés i Blai Bonet, representa el punt de flexió que la poesia catalana hagué d'acusar davant les circumstàncies “noves” i per una pressió gairebé biològica evident» (Fuster, 1980: 364). Estellés és, segons l'historiador de la literatura contemporània, la veu «tan intensa i tan potent» on «bull una estranya violència moral, gestada i gestionada en el sexe i en el dol» i amb un estil «entre les formes erudites i matisades de la poesia –les “èglogues”, per exemple, i no solament les “èglogues”– i el gir col·loquial, càustic o obscè, o de simple senzillesa familiar, crea en els versos una tensió desconcertant» (Fuster, 1980: 358). Hi destaca que «Mai la mort ha estat tan àcidament “cantada” –almenys en

4 Agraïm la consulta d'aquest document al Fons Documental de l'Espai Joan Fuster de Sueca.

català [...] Ni la misèria humana, amb totes les ganes del cos [...]» (Fuster, 1980: 358). L'historiador literari també hi fa l'esment dels títols de les obres estellesianes publicades fins al 1971, entre els quals hi ha, per primera vegada en la seua escriptura crítica, *Llibre de meravelles*.

L'any 1972 Fuster va publicar «Nota –provisional i improvisada– sobre la poesia de Vicent Andrés Estellés», la seua introducció de vint pàgines al volum *Obra completa 1, Recomane tenebres*, d'Estellés, publicat a València, per Edicions Tres i Quatre. Al capdavant, amb aquesta introducció i amb l'operació editorial de recuperar i difondre el conjunt de la poesia completa estellesiana, tant la inèdita de postguerra com la de nova creació posterior al 1972, contribuï amb l'editor Eliseu Climent a crear la imatge d'Estellés com el poeta nacional dels valencians. De fet, l'any següent es creava el premi Vicent Andrés Estellés de poesia dins els premis Octubre. Convé no deslligar la iniciativa editorial del que Fuster ja havia fet a l'inici dels seixanta, com s'ha esmentat anteriorment, amb Salvat i amb Espriu, dos poetes caracteritzats alhora, davant els ulls de l'estudiós, per la qualitat literària i també per una actitud compromesa amb el seu temps. Al País Valencià calia potenciar la idea d'un poeta nacional per al territori, un referent en la recuperació nacional, i el poeta adient, sense cap mena de dubte per al crític de Sueca, era Estellés. Fuster contribuï decisivament en la seua consagració i la difusió a la resta dels Països Catalans.

L'estudi introductori parla de «gran poeta» (Fuster, 1972: 17), d'una «veu que obligava a unes esperances diferents» (Fuster, 1972: 18) no sols respecte a la tradició sinó també i sobretot respecte als coetanis. Destaca la novetat, la pulsio diferent i l'«impacte al·lucinant» (Fuster, 1972: 19) en la seua desordenada trajectòria que havien motivat els quatre llibres publicats el 1971: *Llibre de meravelles*, *La clau que obri tots els panys*, *L'inventari clement* i *Primera audició*. Convé recordar que Fuster almenys coneixia, per haver llegit com a inèdits, el segon i el tercer per ordre d'esment. El prologista indica que des dels clàssics del XV no hi havia un poeta en llengua catalana com Estellés al País Valencià (Fuster, 1972: 21). Fuster repassa els inicis en llengua castellana, les primeres influències castellanques, les èglogues, els nous models catalans (com Carles Riba i J. V. Foix), els clàssics presents... en un procés de maduració. I se centra en el que considera un dels aspectes més singulars: la llengua literària, una «llengua desenfrenada», un «vòmit de llengua» d'una «eloqüència que fa feredat» (Fuster, 1972: 27–28); la presència del «dialecte», que tot plegat el converteix en un «poeta de realitats» (Fuster, 1972: 29). També revisa la temàtica d'aquesta producció que prologa: la fam, el sexe, la mort... tractats dins la «circumstància històrica»

(Fuster, 1972: 31). Una poesia que és testimoniatge i testimoni (Fuster 1972: 30), des d'una cantonada: poesia d'un carrer de València, del trenet de València a Burjassot... «l'entrellat de la vida» (Fuster, 1972: 33). També hi destaca el rerefons de poesia culta que hi ha per les citacions de noms o paròdies d'estil (Fuster, 1972: 34), però amb una escriptura sempre feta des del i de cara el poble. Tot plegat una «poesia balzaciana» (Fuster, 1972: 35), com sintetitza a la fi. Un poeta «insòlit», un «huracà grafòman» (Fuster, 1972: 36).

Fuster elabora un treball imprescindible en la bibliografia sobre el poeta, el primer estudi seriós que se'n va fer. I encerta plenament en definir els fils que teixeixen l'escriptura estellesiana, tant per la ficció com en la dicció: així l'univers viscut incorporat i recreat des del testimoni, i la llengua viva en l'expressió comunicativa i alhora propera. Interessa de retenir que Fuster desvincula Estellés tant del realisme històric com de la poesia realista. Més aviat, el situa com a poeta de realitats i de testimoni del que observa, la qual cosa l'apropa al neorealisme, com els estudis posteriors han plantejat (Carbó, 2009). I també apunta com la poesia estellesiana d'aleshores amaga un component culte vinculat a lectures, influències, adaptacions o paròdies d'estils, amb la qual cosa s'avança als estudis posteriors. Convé recordar que la bibliografia actual assenyalava com un aspecte definitori de la poesia estellesiana la seua transtextualitat, de manera especial la intertextualitat i la hipertextualitat (Aparicio, 1997 i 2013; Ballart, 2013; Calvo, 2007..., entre d'altres).

Pocs anys més tard, el 1977, el l'article «Ahora en París y en Berlín. Presencia catalana en Europa», publicat a *La Vanguardia* el 30 de setembre de 1977, el crític escrivia: «Hay versos de Maragall, de Riba, de Gabriel Ferrater, de Estellés, que valen tanto como unos otros de Valéry, d'Éluard, de...» (Fuster, 2012: 548); una afirmació que té una doble dimensió: d'una banda, situar Estellés esmentat entre els grans noms de la poesia catalana del segle XX, i de l'altra, situar aquests grans poetes al nivell dels europeus importants.

L'any següent, el 1978, Fuster acompanyava una altra vegada amb un text seu, «Una postdata, i potser no calia escriure-la», un llibre del poeta, *Lletra al pintor valencià Josep Renau* (Andrés Estellés, 1978: 53–58), on tots dos convergien a propòsit de l'artista valencià, centre dels poemes del poeta i dels comentaris de l'assagista. Si Estellés escrivia un llibre anomenat *Lletra [...]*, com una mena de carta o d'epístola amb poemes sobre Renau, la persona i la seua obra, Fuster escriu una postdata que és una carta a Renau on en parla i li demana que el seu retorn definitiu, des de l'exili, al seu País

Valencià, amb comiat final i tot. Tots dos, per tant, convergeixen en el mateix llibre amb les seues cartes sobre i per a Renau, a qui reivindiquen: una, més extensa i com a llibre de poemes, i l'altra, com a postdata i epíleg, amb el text en prosa.

L'assagista va reprendre la figura de Renau en «Parlament en homenatge a Renau i Estellés», dins *Destinat (sobretot) a valencians* (1979), on recull una intervenció llegida que havia fet el 8 de juny de 1978 a València, i que, de fet, homenatja tant el pintor com el poeta de Burjassot, «dues de les més insignes aportacions de la seua cultura [la del poble valencià] en el segle XX» (Fuster: 1979, 131), a qui els atribueix una funció de revulsiu, de clarificació racional i d'avantguarda reivindicatòria, com a intel·lectuals que fan «un esforç de transformació de la societat» (Fuster: 1979, 130). En destaca la militància i la vàlua d'Estellés:

I a tu, Estellés, t'han atorgat el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, i te l'havies guanyat a còpia de poemes increïbles, d'una virulència insòlita i alhora d'una tendresa palpitant. [...] La poesia d'Estellés és, en el fons, una furiosa denúncia de la merdeta estraperlista-clerical de la llarga Postguerra: de la fam, del sexe sufocat, de l'idioma sotmès a les vexacions més iníquies. [...] un poeta excels [...] un dels grans poetes vius dels Països Catalans. (Fuster, 1979: 130–132)

El 1979, com a director de la revista *L'Espill*, Fuster involucrava Estellés en un altre projecte relacionat amb un pintor: al primer número (núm. 1–2, de primavera-estiu) de la revista, tot combinant catorze sonets del poeta burjassoter, pertanyents al seu llibre encara inèdit *Llibre de Xàtiva* (editat després com a *Xàtiva*, 1980), alternats amb reproduccions en blanc i negre de tres quadres d'Antoni Tàpies, qui aleshores feia una exposició a València a la Sala Parpalló, la presentació de la qual va fer el mateix Fuster (Carbó, 2013). Al capdavant, la idea del director de la revista era de combinar el compromís del pintor amb el dels textos seleccionats del poeta. Així la revista naixia, inequívocament, marcada pel compromís per la llengua i la cultura catalanes, amb aquests dos noms de participants que ja n'eren referents.

El crític de Sueca havia vist un poeta diferent entre els coetanis, i hi preferia, si ens atenem als llibres coneguts, per publicats o guardonats, durant la postguerra, la seua producció que més se n'apartava i esdevenia més singular i genuïna d'una nova manera d'escriure: textos de la tercera part de *Ciutat a cau d'orella*, les èglogues o segona part de *Donzell amarg*, textos de la segona part de *La nit*, i «Coral romput» o tercera part de *La clau que obri tots els panys*. Al capdavant, havia vist que aquell era el poeta de la

postguerra valenciana. I pel que fa a la producció difosa posteriorment a 1970, Fuster va avalar i participar en la construcció, necessària en aquell context i coordinades històriques, d'Estellés com a poeta nacional dels valencians, no sols el més representatiu, sinó, a més a més, el que escrivia sobre el territori. L'exemple clar és el seu *Mural del País Valencià*, escrit en la segona part dels anys setanta, malgrat editar-se pòstumament el 1996. Convé no oblidar que Fuster ja el 1962 havia publicat els seus llibres en prosa *Nosaltres, els valencians* i *El País Valencià*.

Com ha assenyalat Francesc Pérez i Moragón, Fuster havia sabut veure, i ja des dels seus inicis:

no sols un poeta molt apreciable –cosa que només l'hauria interessat des de la perspectiva del crític literari, fins i tot d'historiador de la literatura catalana contemporània i observador del seu desenvolupament al País Valencià–, sinó com una possibilitat única de situar la producció poètica valenciana en català en un grau qualitativament elevat, comparable si més no a la que es feia en castellà. (Pérez i Moragón, 2013: 407)

I no sols al que s'escrivia en castellà al País, sinó també i sobretot, per fi, per primera vegada des del segle XV, de nivell completament equiparable a la que es feia a la resta del domini lingüístic de la llengua catalana.

■ 3 Estellés versifica sobre Fuster

El primer contacte d'incloure Fuster en els versos d'Estellés es produí aviat, el 1953, ja en el primer poemari editat, *Ciutat a cau d'orella*: al poema «Criatura en dissabte» (Andrés Estellés, 2014: 103–104) hi ha el vers 13 que diu «Criatura dolcíssima», un vers que coincideix completament amb el títol de la sèrie d'alguns poemes de Fuster publicats a *La Nostra Revista*, uns altres a *Ariel*, i també coincideix amb el títol idèntic per al conjunt del llibre (*Criatura dolcíssima*) presentat per l'autor de Sueca al premi Óssa menor el 1952, quan encara no es coneixien els dos escriptors. A l'inici del poema estellesià (Andrés Estellés, 2014: 103) es pot llegir:

Criatura puríssima,
 àmfora viva, massa tendra,
 d'argila encara lleument movedissa
 –laberint de besllums, donzella tota a galtes–,
 [...] ¡Ets el potser!
 Criatura dolcíssima,
 trèmulament oferta
 a la follia immensa de la vespra...

Estellés podia haver llegit almenys els poemes fusterians del 1950 a *La Nostra Revista* (número 52–53) i sobretot els del 1951 d'*Ariel* (número 21), i va agafar el sintagma per al seu vers. A la revista de l'exili apareixien els poemes primer, quart, sisè i novè dels deu que configuren la sèrie completa «Criatura dolcíssima», finalment inclosa tota dins el llibre *Escrit per al silenci*, mentre que a la revista barcelonina van publicar-se els setè i desè (Ortells, 2018: 223). No cal insistir amb el fet que el sintagma fusterià agradà Estellés. Era el sintagma de l'inici del primer vers del primer poema fusterià ja del 1950 («Criatura dolcíssima –que fores»), que fou també títol del conjunt de la sèrie (1950 i 1951), i el títol del conjunt del llibre (1952) abans de la seua edició com *Escrit per al silenci* (1954), on quedava finalment com a títol de la sèrie i primera part de l'obra.

Fou, sens dubte, el 1956 un moment especialment destacable: Fuster, a la primavera, aconsellava el poeta de no editar encara *Primera soledad*; a la fi de l'estiu aquest rebia el guardó del premi de Cantonigròs, al qual havia presentat *Donzell amarg*, animat per l'editor Josep Pedreira i per l'escriptor de Sueca; i, després, a la tardor escrivia l'obra *L'Hotel París*, per a la qual, posteriorment, el 1958, va preparar dues temptatives de dedicatòria en vers del conjunt inèdit a Fuster mitjançant un poema en vers. Es troben mecanoscrites en carta inèdita del 1958 sense data, enviada a Sueca i són aquestes:

ACÍ mateix, Joan, per la nit i pel dia,
 escrivint entre els llibres, escrivint sense treva,
 com si anàs a morir-me, demà o despús-demà,
 com si em fos necessari escriure abans uns versos,
 o com si els versos feren, ordenats, un per un,
 algun servei de nínxols on soterrar les coses
 que he volgut més, Joan: deixant, així, les coses
 ordenades, esteses en els versos o els nínxols:
 deixant, Joan Fuster, el vers com un amat
 mort, amb les mans creuades dignament al baix ventre.
 Així deixe aquests versos, així deixe aquests morts
 meus, terriblement meus, totes les meues morts.
 Jo no he fet altra cosa: amortallar-me un poc,
 Joan, amortallar-me en cadascun dels versos:
 veure'm, estés i mort. Jo no he fet altra cosa
 que morir i morir –morir en moltes coses.

L'altra dedicatòria era la següent:

NO vull que em tingueu llàstima. Vull que em deixeu, només.
 Vull que se n'aneu tots sense dir res de res,

Joan, deixant-me sol, on sóc i tal com sóc,
mossegant-me les llàgrimes, plorant sense saber
exactament per què, amb ganes d'esgarrar
les teles més formoses, de pegar-li patades
a un ventre adollescent, d'ésser cruel, fer dany,
de matar aquest gos que passa per la porta,
de plorar pels racons trencant totes les coses
i espargint per la casa un ordre de fracaso:
de rompre, de desfer, fins que estiga ben sol,
entre coses rompudes i seure'm, aleshores,
en un lloc qualsevol de la casa en silenci.

Cal tenir presents tres aspectes en llegir aquestes dedicatòries. D'una banda, la mort de la primera filla, Isabel, la darrera nit de febrer de 1956, la qual cosa condiona l'univers pessimista dominant i les referències a la mort; de l'altra, l'escritura ja realitzada del conjunt de les parts de *La clau que obri tots els panys*, des del 1954 (primera part) i sobretot els anys 1956 (segona part) i 1957 (tercera part). I en tercer lloc, la datació de l'escritura d'aquest *L'Hotel París* a la fi del 1956, després de la mort de la filla i entre la segona i la tercera part de *La clau que obri tots els panys*, la qual obra ja coneixia Fuster quan Estellés prepara la dedicatòria, com en fa esment en una anotació manual a peu de la pàgina que acompanya les dues dedicatòries mecanoscrites. Cal recordar que també coneixia Fuster, perquè el poeta li n'havia demanat consell sobre la conveniència de l'edició, el llibre *Primera soledad*, escrit immediatament a causa de la mort de la filla Isabel.

Per la relació personal entre tots dos, el poeta de Burjassot volia dedicar un poemari a l'autor de Sueca, i va pensar el 1958 en *L'Hotel París*, però llavors aquest no es va publicar. Tampoc s'editaria, com s'ha assenyalat anteriorment, *La clau que obri tots els panys*, ni cap altre llibre estellesià fins al 1965, *L'amant de tota la vida*, publicat a l'editorial Torre, de Xavier Casp i Miquel Adlert, en un moment no sols de distanciament entre Estellés i Fuster, sinó de clares enveges i enemistat d'aquest duet editor cap a Fuster.

Tanmateix, des del començament del 1960 Estellés havia començat a redactar un conjunt de sonets que en el futur creixeria i reuniria en el llibre *El gran foc dels garbons*, ja editat el 1972 i, aquest sí, dedicat a Joan Fuster. Era, però, ja un altre moment històric, quan s'havia reprès la relació entre tots dos amb fluïdesa. Des d'aleshores, la mateixa data de l'estudi introductori fusterià a l'obra completa, s'encadena la presència de l'esment de Fuster en obres estellesianes publicades o escrites en els anys setanta: *El gran foc dels garbons*, *Horacianes*, *De quan Joan Fuster i l'Estellés...* i algun text de *Mural del País Valencià*, a més d'alguns esborranys de textos inèdits.

El gran foc dels garbons és un dels principals títols en la producció d'Estellés. Segons l'autor fou escrit entre 1958 i 1967, tot i editar-se per primera vegada el 1972 (amb 103 sonets), dins *Recomane tenebres. Obra completa 1*, i va dedicat a l'escriptor de Sueca, de qui pren el text de la citació preliminar de l'obra. Es manté la dedicatòria i la citació preliminar en l'edició ampliada del juliol del 1975 (amb 149 sonets) (Salvador, 2016: 35–48). La citació preliminar de Fuster és la següent:

A casa, hem encès «minetes»: tantes com difunts tenim –recordats. en la família. El mot mineta deu ser una corrupció d'«animeta». En un plat d'oli, suren els petits blens propiciatoris. Fan una llum groga, tremolosa. Poden una mica. I cal resar el rosari sencer: les tres parts, les quinze denes. Més un rastre interminable de parenostres en sufragi de parents, amics, coneguts... (Andrés Estellés, 2016: 303)

Aquests mots remetent directament a un detall vivencial de la postguerra, i la idea de la petita flama connecta directament amb el títol del conjunt de sonets. Flames petites que configuren al capdavant un gran foc: és a dir, la vàlua immensa dels petits detalls per insignificants que semblen, pel que motiven, evocuen, suggereixen o connoten.

Horacianes és un altre títol principal en la producció estellesiana. Va ser publicat el 1974 i segons l'autor fou escrit entre 1963 i 1970, tot i que aquestes dates poden remetre més aviat a certes vivències i detalls tractats que no pas a la redacció definitiva dels poemes. La configuració del llibre va ser segurament a l'inici dels setanta (Oviedo, 2017: 35–48). Convé observar que el període d'escriptura que l'autor assenyala coincideix amb el del distanciament i desconnexió amb Joan Fuster i Vicent Ventura, els quals apareixen esmentats repetidament en la ficció dels poemes (per exemple, els textos LI, LXIX o LXXIV). L'autor construeix un poemari amb el qual tant el *jo* poètic (equivalent d'Horaci) com el personatge explicitat com Estellés mantenen la seua relació i admiració per Fuster; en canvi, la figura ficcional de Suetoni rep els atacs i qüestionament (potser remet al director del diari José Ombuena, com s'ha suggerit en alguna entrevista; Pérez Montaner / Salvador, 1981: 32). Aquesta interferència entre temps i espais (passat llatí i present valencià) es veu amb claredat al vers cinquè del poema LXXIV: «venusa és tant per a mi com és sueca per a fuster» (Andrés Estellés, 2017: 208) o als versos inicials i el vers final del poema LXIX: «davalla el tiber roig/ amb la sang remorosa del crepuscle [...] joan fuster deu ser a sueca» (Andrés Estellés, 2017: 202). Així la realitat ara es transforma i ficcionalitza mitjançant la literatura; i tant en la realitat com en la seua transformació literària és indefugible la referència a Fuster. Es reproduïx complet tot seguit el poema LI (Andrés Estellés, 2017: 178):

LI

aquest any miserable,
 m.cm.lxiii. d. de c.,
 serà molt recordat i molt amargament.
 vicent ventura, desterrat a munic o parís;
 joan fuster, a sueca;
 —diuen pel veïnat que escriu de nit a màquina, i circula un tenebrós prestigi—;
 sanchis guarner recorre, perplex, la ciutat;
 jo escric i espere a burjassot,
 mentre pels carrers de valència
 la gent, obscena, crida i crema un llibre.

És especialment interessant de reflectir les observacions de Jordi Oviedo (2017: 39–40) sobre el mecanoscrit original d'aquest poema, perquè en lloc del nom del periodista i amic «Vicent Ventura», que apareix al vers quart, hi constava «Ovidi»; al vers cinquè es deia «joan fuster roman a sueca», amb un verb que no es manté a l'edició; i sobretot al vers novè el *jo* poètic irrompia amb el verb «calle» i no pas, com a l'edició, «espere». I és especialment rellevant perquè l'any 1963 Estellés va *callar* durant la campanya que José Ombuena i Diego Sevilla, amb la col·laboració de Francesc Almela i Vives, van orquestrar contra Fuster i contra el seu *El País Valenciano* des de la premsa valenciana (Alapont/ Carbó/ Pérez i Moragón, 2012). També és rellevant l'aportació del document que fa Oviedo perquè permet arrodonir l'enllaç en la cadena de noms en la simbiosi de les dues èpoques, com fa el llibre: Horaci, Virgili, Ovidi i Suetoni (amb al·lusions per l'àmbit grecollatí a Safo) a l'època del tàndem espacial Venusa i Roma; i Estellés, Fuster, Ventura i Sanchis Guarner a l'època contemporània de Burjassot i València (Calvo, 2010; Ferrando, 2011: 232–238).

De quan Joan Fuster i l'Estellés [...] és un petit recull de deu poemes publicat dins Versos per a Jackeley. Obra completa 7, l'any 1982, caracteritzat, d'una banda, pel caire experimental del llarguíssim títol escrit en prosa, de trentadues línies, tota la primera pàgina, i escrit en lletres majúscules que van minvant en la dimensió, línia darrere línia, fent-se petites; de fet, la reducció decreixent de les lletres de la prosa del llarg títol aporta a la forma la idea del contingut del fet de retrocedir els protagonistes que hi esmenta fins quan eren petits i anaven a l'escola. I, de l'altra, una sèrie de deu poemes numerats que no contenen cap lletra majúscula en la redacció. Així es contraposa la prosa escrita en lletra majúscula i els poemes en vers, en lletra minúscula, creant una dualitat en sintonia amb el nombre de protagonistes.

L'obra en la primera edició acabava amb aquesta nota final complementària:

Un diumenge de l'estiu del 1972 vaig haver d'acompanyar Montserrat Roig a casa Joan Fuster. Per tal de fer temps, Montserrat i jo vàrem recórrer l'Albufera. Joan Fuster ens esperava, en fi, i després de dinar a Cullera va transcórrer tota una tarda de conversa que recorde, per moltes raons, amb absoluta nitidesa. En acomiadar-nos, l'homenot de Sueca ens va emplenar les mans de regals, de llibres. Vaig deixar Montserrat a casa l'Ernest Lluch, i en arribar a la meua vaig buscar aquesta cosa estranya —o potser no tant— que ni el mateix Joan Fuster coneix, i que data del 1970. M'agradaria, amb l'edició d'aquest producte, retre-li homenatge pel Premi d'Honor de les Lletres Catalanes que li ha estat concedit darrerament. (Andrés Estellés, 1982: 183)

Interessa observar les dates que Estellés assenyala: 1970 per a l'escriptura, 1975 per a la dedicatòria-homenatge (any en que Fuster va rebre aquest premi esmentat; el qual rebria Estellés el 1978), i cal recordar que l'any de la primera edició fou el 1982. No es pot ignorar que el 1970, data en què se situa l'escriptura del conjunt, fou el moment de la represa de la relació personal entre tots dos.

Els dos trets assenyalats que afecten a la configuració formal enllacen, respectivament, amb J. V. Foix i amb Fuster. Foix és el model per a l'experiment del títol: només cal recordar els llargs títols de lletra majúscula que precedeixen els poemes de *Les irrealis omegues* (1949). Convé no oblidar que Estellés llegí Foix durant la segona meitat dels anys cinquanta i en els seixanta, i que a l'inici del 1970 el va conèixer personalment, com esmenta i documenta a l'«Oda cerimonial a misser J. V. Foix», inclosa al seu *Primer llibre de les odes* (1977, escrit entre 1968 i 1972). El títol del recull, com s'ha indicat, és una llarga prosa de trenta dues línies, tota la primera pàgina, que situa els dos protagonistes en el món de la infantesa quan anaven a escola de petits, quan s'aproparen a contemplar la mar d'El Perelló mentre rebien una educació catòlica i una moral basada en la consideració com a pecat de les relacions i el sexe, en la confessió, la visita al santíssim, en el fet d'honorar el pare i la mare..., és a dir, seguir els manaments del catolicisme impulsat per la dictadura. El to és crític, des de la ironia i el joc literari. Segons Jordi Oviedo, en el conjunt hi ha un to col·loquial i ingenu propi de la dicció infantil, a tall de joc humorístic (Oviedo, 2019: 34).

L'homenatge a Fuster porta a la segona coordinada formal del llibre: una sèrie continuada de deu poemes numerats (amb numeració romana posada en minúscula) escrits en tercets blancs: el primer escrit amb cinc tercets, però la resta, els altres nou, amb tres tercets cadascun. I ací apareix la doble connexió amb Fuster: d'una banda, perquè és un dels dos perso-

natges protagonistes de la ficció literària i, de l'altra, per la configuració formal escollida: la sèrie «Criatura dolcíssima» de l'escriptor de Sueca, editada completa i inclosa a *Escrit per al silenci*, eren deu poemes (la mateixa quantitat) amb numeració romana i escrits tots ells amb tres tercets cadascun (la mateixa estrofa), sense rima. La diferència entre ambdues obres rau en el vers emprat: Fuster havia optat el 1954 (1950, segons els primers escrits publicats) sempre pels decasíl·labs mentre que Estellés ho fa sempre per versos més llargs sense metre regular constant. Aquest autor agafa, per tant, l'estructura del conjunt de Fuster, per a fer el seu recull, i pren també la configuració formal (el tipus i nombre d'estrofes) de cada text de Fuster per a cadascun dels seus poemes, coincidint del tot (excepte en l'extensió del primer): així ret homenatge a l'homenot de Sueca.

Els personatges de la sèrie de poemes són Joan Fuster i l'Estellés, petits, aleshores encara ingenus i innocents (criatures dolcíssimes), que van a la mar d'El Perelló i contempen l'escuma, alhora que escolten pecats i històries per part de gep (poema I). És, al capdavant, la descoberta del món per part dels dos protagonistes infants. Així, per exemple, s'assabentaren de la sirena violada per l'agutzil, a qui ningú atèn (poema II). Després, els protagonistes col·leccionaven petxines mentre veïen la roba interior estesa als balcons dels apartaments (III). Als vuit anys Fuster ja era un «Mozart tocava el piano a dues mans» (IV) (Andrés Estellés, 2019: 325), mentre rebia visites i Estellés l'acompanyava (V); tots dos visitaven la veïna del pis de dalt que els mostrava un pit (VI), escoltaven el joc del mort i pam (VII), anaven entre cirerers o pels arrossars (VIII), i al text següent (IX) (Andrés Estellés, 2019: 327), feien pintades durant la nit i amagats, mentre els pares els buscaven:

mentre els buscaven els seus pares pels carrers
anaven encongits ran l'ombra aspra de les parets
i ningú no va saber el que feien tots dos

tots dos eren contents i es van acomiadar
cautament en arribar al cantó del sequial
i varen entrar xiulant distrets a casa seua

l'endemà hi va haver uns insòlita primavera al poble
un estiu de colors molt diversos i lluminosos i tothom
llegia lletres de quitrà als murs parreu català!

Finalment, al darrer text, hi ha un salt temporal al present quan ja són grans: Estellés visita Fuster a sa casa i fumen i beuen mentre conversen (X).

El recorregut es completa i acaba, des de menudets fins que s'han fet grans: s'inventa el passat, un transcórrer creixent amb el pas del temps en els dos protagonistes, el qual inverteix la progressiva minva del títol, decreixent les lletres. Tot plegat és la literaturització d'una relació, amb to crític i irònic cap al context i alhora joganer per la ficció, és un altre homenatge a qui admirava i a qui tant li devia.

A *Mural del País Valencià* (1996), escrit durant la segona part dels anys setanta, hi ha, inevitablement, referències a Fuster. Cal recordar que el poeta de Burjassot no sols va estiuejar sinó que fins i tot va viure a El Perelló, a mitjan de la dècada setantina, indret on data alguns dels seus poemes i que és ben proper a Sueca, en un moment en què ja escrivia els textos de la magna obra del mural; després d'haver deixat la vivenda del carrer Pintor Peiró 7, 3r pis, de València. Per exemple, hi ha el poema «Sueca», de vint-i-set versos decasil·làbics, dins el llibre XVI, «València. Canten els pobles (I)», que, tot i tractar l'indret, acaba a la fi amb la referència clara a l'assagista (Andrés Estellés, 1996: II, 465):

Com assajar, per darrera vegada,
el text, arnat, del consueta antic.
Escolta, ací, Joan Fuster: raonen
les veus que arriben del carrer, perdudes,
el vent, festiu, amb la cortina. Coses.

També a *Mural del País Valencià*, dins el tercer volum, al llibre XXVII, en la tercera part de «Mural, Mural», hi ha dos textos sense títol que tenen com a referent explícit Fuster, l'un, per la dedicatòria i la interlocució, i l'altre, per l'esment explícit. El primer és el següent (Andrés Estellés, 1996: III, 696):

A Joan Fuster

I secundant el teu ardent propòsit,
hem pujat, junts, un dematí al Mondúver
i enllà, entre els pins, les combatives pedres,
hem vist pujar, lluminós, el país,
aquest país, desventura i ventura,
aclariments de darrera esperança,
que torna a ser castell i lluminària,
allargassant, com braços, els seus llums
damunt la mar obscura i tortuosa.
Per tu escric el mural que voldria
ésser el cant del combat i la feina.

Per tu i per tots, valencians anònims,
 que han mort fent el que clar s'endevina,
 com un pomell sagrat d'agraïment
 que torna i viu en una ploma humil
 i molt tenaç, profunda, del gresol,
 el rossinyol despert tota la nit,
 que cantarà la tristesa d'un poble
 que ha de pujar la senyera a la torre,
 i ha de guanyar de forma permanent.
 Tots els llumins de mà a mà passejaven.

Aquests vint-i-un decasíl·labs (accentuats en quarta i desena) tenen clarament dues parts de contingut. En els nou primers versos presenta un *nos-altres* protagonista, que inclou un *tu* i un *jo*, ascendint el Mondúver per contemplar el país, la terra estesa fins a la mar. Els versos desè i onzè són determinants: s'hi introdueix la invocació del *tu* com causant de l'escriptura del mural i del tipus d'expressió compromesa («Per tu escric el mural que voldria/ ésser el cant del combat i la feina»). El mural ha de ser un cant de combat: escriptura i compromís són indestriables en Fuster i també ho vol aconseguir Estellés. Des del vers dotzè fins a l'acabament hi ha una ampliació d'aquest compromís i l'exemple a la col·lectivitat: els valencians que han fet possible l'esperança i la creença de sentir-se poble, que perviu, de mà en mà, com la rosa de paper que passava per les mans en un altre conegut text del poeta. La dedicatòria a Fuster, que és el *tu* del poema, el situa com exemplar en el centre d'aquest sentiment de compromís pel país i per la gent. I també com a referent indefugible per al conjunt del poble. I, segons el text, com causant de l'escriptura que el poeta fa del «mural».

L'altre poema en què en fa esment, d'aquesta part tercera de «Mural, Mural», és de trenta-vuit decasíl·labs blancs (accentuats en quarta i desena). Tot seguit es reproduïx el text (Andrés Estellés, 1996: III, 698–699):

Il·luminats, fosfòrics, els cadàvers
 que han patit molt i han esperat moltíssim
 el drap barrat onejant a la brisa,
 un escampat de signe de victòria.
 Els va arribar la mort i els clogué els ulls
 i els tapà el cos amb flassades de terra,
 que no pogué apagar l'esperança.
 Vols un país de clara convivència,
 delimitat, però amb arrels fermíssimes,
 amb manaments de maternal príncipi
 per tu el meu vers que et vol acompanyar
 amb arguments per cantar i lluitar.

Res no podran davant un poble en marxa,
 un decidit País que marxa sempre,
 segur de fruits, compacte de propòsits!
 Collites grans esperen a l'andana!
 Jo trac d'un sac uns llibres que circulen
 ràpidament per tot el clar país,
 en un moment frenètic d'alegria
 com no hem viscut en tanta obscura lluita.
 A tu, Fuster, la rosa primerenca,
 la rosa gran, l'oferiment senzill
 a qui ha patit tots els danys del país,
 a qui ha lluitat amb afany permanent,
 a qui ara rep la flor de les victòries!
 Per tu, per tu, tot retorna i s'agrupa.
 Per tu, per tu, l'espiga i la bandera,
 tu que no vols ni espigues ni banderes.
 Van caminant per la nit els gresols,
 el llum incert, de permanent vigència
 per tots els morts, l'esperança rompuda,
 l'espill trencat i vessat d'aquesta aigua
 entre la pols estèril, tot el dany,
 per tot el dany que ha vingut i vindrà,
 caurà damunt criatures inermes
 i ofegarà a grapats de calç viva.
 Nit de gresols, convocadors, dispersos,
 van per la nit, com llànties atònites.

Els set primers versos remetent als morts del passat, motiu que es reprèn, a la manera d'estructura emmarcada, en els darrers deu versos amb els llums dels «gresols» que representen la pervivència de les seues ànimes. A l'inici es parla del drap barrat, de la senyera (v. 4). A la fi, a partir del vers vint-i-vuitè, la pervivència anímica dels morts del passat s'expressa amb el motiu de la flama viva dels «gresols» o les «llànties», el qual enllaça amb la citació de Fuster que esmentava les «minetes» i que precedia el poemari estellesià *Els grans focs dels garbons*. Enmig d'ambdues referències a la pervivència mitjançant la il·luminació que transpuen, s'introdueix el *tu* que vol la pervivència del país, en lluita, del poble, en marxa. Fuster, a qui l'escriptura del poeta vol acompanyar («per tu el meu vers que et vol acompanyar») es converteix, uns vegada més, en símbol del país i del compromís («rosa», «espiga», «bandera»).

Al Fons Estellés de Burjassot hi ha almenys quatre esborranys inèdits on hi ha referències a Fuster, els quals pel tipus de lletra de la màquina d'escriure o pel to del manuscrit són també dels anys setanta. Com una

petita mostra, només se'n reproduïxen tot seguit dos. El primer, sense títol, és un breu mecanoscrit, que diu el següent:

Després vindrien anys amargs, nafrats
d'una ala sola, prohibint el vol.
Foren anys clandestins i prohibits:
demagògicament manipulada,
varen cremar un llibre de Fuster,
en una falla, i al mateix Fuster
perquè fos només una efigie.
Anys de cauteles, de tenebres, pànic.

Òbviament recrea el lamentable passatge de la figura de Fuster cremada com un ninot de falla, fet ocorregut després de la campanya de l'any 1963. El mateix s'esmentava al poema LI, abans reproduït, d'*Horacianes*.

L'altre text, contràriament, és un extens esborrany manuscrit de versos decasil·làbics que enllaça amb el contingut exposat en els poemes abans reproduïts provinents del *Mural del País Valencià*, on el poeta fa costat i se situa amb l'intel·lectual admirat; un poema que es troba configurat amb diversos fragments, dels quals es reproduïx tot seguit el més extens, el primer:⁵

Molt et recorde a tu, Joan Fuster,
oh clar amic, de les hores obscures,
oh nom que uns becs voldrien destruir,
oh nom cremat i ressurecte sempre.
Amb proclamada llum i declarada
voluntat has obert mines i vies,
camins de torxes i corbells. Molt
et devem, i jo ho dic en aquest lloc,
que és un lloc de combat, front de combat,
i reitere, també, per si hi ha dubtes,
que el teu camí és el meu, que el teu camí
és el d'aquest País que estimem tant,
malgrat els fills de puta i altres herbes
que han sembrat sal, confusió i tenebres.
Em trobe al teu costat, i al teu costat
compartesc el perill i el risc que arriba.
Car sé que arribarà i serem desperts
no puc dir més i tu m'entens i calle.
Calle un moment, però després segueixc.

5 La transcripció de la lletra manuscrita de Fuster va comptar amb l'ajut de Francesc Pérez i Moragón.

Qui aturarà aquesta oculta força
que mena, fosc, el mural del País?

La connexió amb la documentació i els poemes vistos del *Mural del País Valencià* és evident, tant pel contingut com per la configuració formal. Una vegada més, el text palesa l'admiració per l'intel·lectual de Sueca, a qui tant devien no sols a nivell personal i literari el poeta, sinó també a nivell col·lectiu el País, el qual es reivindicava i alhora també es construïa literàriament. Perquè tots dos escriptors sabien que la construcció nacional del territori també es feia mitjançant la literatura. ■

■ Bibliografia

- Alapont, Brígida / Carbó, Ferran / Pérez Moragón, Francesc (2012): «*Nosaltres, els valencians*, cinquanta anys després; 1962–2012», dins: *1962–2012. Joan Fuster. Nosaltres, els valencians*, València: Publicacions de la Universitat de València, 9–38.
- Andrés Estellés, Vicent (1971): *Llibre de meravelles*, València: L'Estel.
- (1972): *Recomane tenebres, Obra completa 1*, València: Eliseu Climent editor.
- (1981): *Les homilies d'Organyà. Obra completa 6*, València: Eliseu Climent editor.
- (1982): *Versos per a Jackeley. Obra completa 7*, València: Eliseu Climent editor.
- (1985): *Tractat de les maduixes*, Barcelona: Empúries.
- (1986): *El forn del sol*, València: Gregal.
- (1988): *Primera soledad*, València: Institució Alfons el Magnànim.
- (1996): *Mural del País Valencià*, València: Eliseu Climent editor.
- (1999 [1974]): *Les pedres de l'àmfora. Obra completa 2*, València: Eliseu Climent editor.
- (2014): *Obra completa I*, València: Edicions Tres i Quatre.
- (2015): *Obra completa II*, València: Edicions Tres i Quatre.
- (2016): *Obra completa III*, València: Edicions Tres i Quatre.
- (2017): *Obra completa IV*, València: Edicions Tres i Quatre.
- (2019): *Obra completa VI*, València: Edicions Tres i Quatre.

- Aparicio, Mariola (1997): *La tradició literària catalana medieval en la poesia de Vicent Andrés Estellés*, València: Universitat de València (memòria de llicenciatura).
- (2013): «Vicent Andrés Estellés i els clàssics catalans», dins Salvador / Pérez Saldanya (eds.), 93–121.
- Ballart, Pere (2013): «Vicent Andrés Estellés i els poetes catalans contemporanis», dins Salvador / Pérez Saldanya (eds.), 45–92.
- Calvo, Amador (2007): *Le référentiel et l'intertextualité dans l'œuvre poétique de Vicent Andrés Estellés*, Paris: Université de Paris 8 (tesi doctoral).
- (2010): «Jocs intertextuals i interdisciplinarietat en la poesia de Vicent Andrés Estellés», *Reduccions* 98–99, 217–231.
- Carbó, Ferran (2009): *Com un vers mai no escrit. La poesia de Vicent Andrés Estellés en els anys cinquanta*, València / Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2013) «Antoni Tàpies i Joan Fuster: pintura i escriptura recíproques», *Zeitschrift für Katalanistik* 26, 47–64.
- (2014): «La poesia de Vicent Andrés Estellés entre el 1952 i el 1958: de les *homilies* a les *tenebres*», dins Andrés Estellés, 11–63.
- (2015): «La poesia de Vicent Andrés Estellés entre la fi dels anys cinquanta i l'inici dels seixanta: de les *tenebres* a les *meravelles*», dins Andrés Estellés, 9–54.
- (2016): «*Ombra d'ales a l'aigua*. El primer poemari en llengua catalana de Vicent Andrés Estellés», dins: *Paraules invictes. Cinc estudis de poesia catalana del segle XX*, València: Publicacions de la Universitat de València, 171–206.
- (2019): «Estudi introductor» i edició, dins: Andrés Estellés, Vicent: *Primera soledad*, València: Institució Alfons el Magnànim, 7–49.
- Castellet, Josep Maria / Molas, Joaquim (1963): *Poesia catalana del segle XX*, Barcelona: Edicions 62.
- Cortés, Santi (1995): *València sota el règim franquista (1939–1951)*, València / Barcelona: Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Ferrando Melià, Ferran (2011): «A propòsit dels clàssics a *Horacianes*», *Reduccions* 98/99, 232–238.
- Fuster, Joan (1954): «*Ciutat a cau d'orella*, per V. A. Estellés», *Pont Blau* 19 (maig).

- (1956): *Antologia de la poesia valenciana (1900–1950)*, Barcelona: Selecta.
- (1958a): «Esquina para la poesía. Vicent Andrés Estellés», *Jornada* (Jornada de las Artes y de las Letras), 10 de gener, 5.
- (1958b): «La clau que obri tots els panys», *Jornada* (Jornada de las Artes y de las Letras), 12 de juny, 5.
- (1960): «Panorama literari valencià», *Cap d'any*, Palma: Moll, 37–38.
- (1965): «Poetes valencians», conferència a l'Orfeò Català de Barcelona, Fons Documental Joan Fuster.
- (1980 [1971]): *Literatura catalana contemporània*, Curial, Barcelona.
- (1972): «Nota –provisional i improvisada– sobre la poesia de Vicent Andrés Estellés», dins Andrés Estellés, 17–36.
- (1977 [1954]): *Escrit per al silenci*, València: Edicions Tres i Quatre.
- (1977 [1969]): «La literatura catalana de la postguerra», dins: *Obres completes 5. Literatura i llegenda*, Barcelona: Edicions 62, 433–446.
- (1978): «Una postdata, i potser no calia escriure-la», dins: Andrés Estellés, Vicent: *Lletra al pintor valencià Josep Renau*, València: Eliseu Climent editor, 53–58.
- (1991): *Textos d'exili*, a cura de Santi Cortés, València: Generalitat Valenciana.
- (1997): *Correspondència 1*, amb Carner, Manent, Riba, Pla, Espriu i Villalonga, València: Edicions Tres i Quatre.
- (1999): *Correspondència 3*, amb Vicent Ventura i Josep Garcia Richart, València: Edicions Tres i Quatre.
- (2000): *Correspondència 4*, amb Manuel Sanchis Guarner, Josep Giner i Germà Colón, València: Edicions Tres i Quatre.
- (2002): *Correspondència 5*, amb Francesc de Borja Moll, Aina Moll, Joan Coromines i Josep M. Llompart, València: Edicions Tres i Quatre.
- (2006): *Correspondència 10*, amb Xavier Casp, Miquel Adlert i Jaume Bru i Vidal, València: Edicions Tres i Quatre.
- (2009): *Correspondència 12 i 13*, amb Rafael Tasis, Joan Triadú, Antoni Comas, Albert Manent i Joaquim Molas, València: Edicions Tres i Quatre.
- Ortells Miralles, Salvador (2018): *Veure dins els versos. La poesia de Joan Fuster*, València: Publicacions de la Universitat de València.

- Oviedo, Jordi (2017): «La poesia estellesiana entre els anys seixanta i els primers setanta: identitat biogràfica i ficcionament literari», dins Andrés Estellés, 7–66.
- (2019) «La llarga dècada dels setanta: diversitat productiva», dins Andrés Estellés, 7–43.
- Pérez Montaner, Jaume / Salvador, Vicent (1981): *Una aproximació a Vicent Andrés Estellés*, València: Eliseu Climent editor.
- Pérez i Moragón, Francesc (2013): «Joan Fuster, promotor de Vicent Andrés Estellés», dins Salvador / Pérez Saldanya, 391–410.
- Salvador, Vicent (2016): «Els primers anys seixanta i el silenci editorial: de les *meravelles* als esbossos de relat», dins Andrés Estellés, 7–67.
- / Pérez Saldanya, Manuel (eds.) (2013): *L'obra literària de Vicent Andrés Estellés*, València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Simbor, Vicent (2012): *Joan Fuster: el projecte de normalització del circuit literari*, València: Publicacions Universitat de València.
- Ferran Carbó, Universitat de València, Departament de Filologia Catalana, Facultat de Filologia, Avda. Blasco Ibáñez 32, 7, E-46010 València, <ferran.carbo@uv.es>, ORCID: 0000-0001-6147-1330.